posterus
Portál pre odborné publikovanie ISSN 1338-0087

Pozostatky samanskych prvkov v kulture slovanov

Kubisa Tomáš · Prírodné vedy

04.05.2011

Iba málo aspektov nám „vlastnej histórie“ je tak zahalené tajomstvom ako práve náboženstvo starých Slovanov. Výskum a následnú rekonštrukciu tohto fenoménu sťažuje niekoľko významných faktorov. V prvom rade ide o nedostatok priamych písomných prameňov, ktoré navyše boli písané kresťanskými vzdelancami, ktorí všetko pohanské cielene démonizovali a nenávideli. Situáciu komplikujú aj falzifikáty kvázi autentických textov, ktoré sa objavovali najmä v 19. storočí s cieľom podporiť v slovanských krajinách národnobuditeľské hnutie.

Nezanedbateľným faktorom tiež je samotná podstata slovanského osídlenia v rannom stredoveku. Slovanské etnikum osídlilo obrovské územie, ktoré bolo často obývané inými etnikami a kmeňmi. Slovania neboli nikdy homogénnym národom (kmene často medzi sebou viedli vojny) a nevymedzovali sa vo vzťahu k iným etnikám, naopak často ich do seba absorbovali. Toto bol jeden z hlavných dôvodov slovanskej húževnatosti, lebo genofond tohto etnika bol neustále „osviežovaný“, čo však viedlo aj k vytvoreniu špecifickej kultúry.

Obr. č. 1 – Mapa etnickej situácie v 9. storočí na území východnej Európy.

Hoci nacionalistické skupiny odvolávajúce sa na so slovanskú kultúru v historickom kontexte túto možnosť neradi pripúšťajú, je nutné si uvedomiť, že na etnogenéze moderných slovanských národov sa podieľali aj neslovanské etniká.[1] Preto v súčasnosti

je nutné slovanstvo chápať ako pojem kultúrne – jazykový a nie geneticko – etnický.

Šamanizmus

Definovať šamanizmus a ohraničiť ho pevnými bodmi je rovnako zložité, pretože v žiadnom prípade nešlo o jednotný systém viery a praktík ako sa to snažia presadiť niektorí praktici neošamanizmu. Tejto chyby sa najčastejšie dopúšťajú Absolventi FSS (Foundation for shamanic studies), ktorej zakladateľom je americký antropológ Michael Harner. Toto centrum zadefinovalo tzv. core shamanism (jadrový šamanizmus), ktorý je dnes akademickými odborníkmi značne kritizovaný za to, že prvky ktoré pokladá za univerzálne vytrháva z kultúrneho kontextu a „presádza“ do globálu. Vytvára tak akýsi model ateistického neošamanizmu pre moderného západného človeka.

Už etymológia slova „šaman“ je nejasná. V literatúre, či už odbornej, alebo nadšeneckej sa čitateľ môže oboznámiť s niekoľkými zaručene správnymi etymológiami. Najpopulárnejšia a najrozšírenejšia tvrdí, že slovo šaman pochádza j jazyka sibírskych Evenkov, ale možno nájsť aj teórie, ktoré tvrdia, že je to z jazyka Tungudzov, alebo pálijského jazyka, niektorých turko – mongolských jazykov alebo dokonca zo sanskritu.

Aby sme mohli vyhľadať stopy v mytológii a praxi polyteistického náboženstva slovanských národov je nutné stanoviť si čo vlastne šamanizmus vo svojej podstate je a čím nie je. Kvôli prehľadnosti je možné tieto prvky rozdeliť do niekoľkých bodov:

1. Šamanizmus nie je náboženstvo. Táto veta je často opisovaná ako dogma, ale v akademickej rovine je nutné byť v takýchto jednoznačných konštatovaniach opatrný. Ak šamanizmus označíme ako náboženskú prax, teda za praktický prístup k duchovnu, tak náboženstvom nie je. Do úvahy však treba brať aj fakt, že šamanizmus má svoje korene pravdepodobne v paleolite (presné datovanie nie je možné), kedy plnil funkciu prvotnej formy náboženstva, spolu s manizmom a totemizmom. Prvky šamanizmu sa môžu vyskytovať (a často sa aj vyskytujú) v rôznych náboženstvách.
2. Šaman je služobníkom svojej komunity. Vykonáva náboženské obrady, veští, komunikuje s duchovným svetom, lieči, uchováva tradíciu komunity.
3. Šaman s pomocou rôznych prostriedkov (omamné látky, špeciálne pohyby – tanec atď.) dosahuje zmenený stav vedomia – tranz, alebo extázu. Tento prvok je kľúčový, ak sa v praxi domnelého šamana nevyskytuje, tak nemôže byť považovaný za šamana. Toto je obzvlášť nutné si uvedomiť, pretože v súčasnosti sa slovo šaman používa aj na pomenovanie (alebo ako synonymum) iných „duchovných odborníkov“ ako sú liečitelia, veštci, zaklínači atď.

Šamanizmus a slovanstvo

Logicky sa vynára otázka prečo by staroslovanské náboženstvo a slovanská kultúra mali byť pokladané oblasti s výrazným vplyvom šamanizmu? Dôvodov je niekoľko. Okrem už spomínaných kontaktov Slovanov so spoločnosťami, kde sa šamanizmus dokázateľne praktizoval, ak teda prijmeme teóriu, že minimálne prvky šamanizmu boli známe už prvotným spoločnostiam a slovanské národy (pravdaže nie len tie) sú v priamej evolučnej línii s týmito spoločnosťami, tak sa zákonite isté prvky museli zachovať, aj keď boli časom deformované geografickými a klimatickými podmienkami,

rozširujúcimi sa poznatkami o svojom okolí atď.

Druhým závažným dôvodom je to, že šamanizmus je tradične považovaný za náboženstvo lovcov (nie je však podmienkou existencie týchto spoločností). Slovania síce mali rozvinutý poľnohospodársky systém, ale význam lovu u nich však neklesal. Jednou z hlavných úloh šamana v spoločnosti bolo aj lokalizovať a privolať lovnú zver, ale aj udobriť si duše zvierat, ktorým bol vzatý život.

Slovania tiež uprednostňovali život v tradičnom kmeňovom spoločenstve, nevytvárali pevné štátne útvary s hranicami (toto sa pravdepodobne naučili až pod vplyvom Frankov). Žili v tesnom kontakte s prírodou a nie v uzavretých mestách. Možno sa vynára námietka, že v staroveku a rannom stredoveku tak predsa žili všetky etniká a národy, ale nie je to celkom pravda. Už antické civilizácie vytvárali mestá a prírodu tlačili na okraj svojho záujmu.

Náboženské obrady sa tiež odohrávali v kamenných chrámoch a nie v prírodnom prostredí (posvätné háje). Slovania neskôr samozrejme začali preberať niektoré tieto prvky a tým sa posunuli v civilizačnej úrovni z barbarského stupňa na civilizačný. Preto je výskyt šamanských vplyvov nutné rozdeliť na dve už spomínané obdobia:

1. Staršie (barbarské) – zahŕňa obdobie pred christianizáciou Európy. Slovania žili v tradičných kmeňových a rodových spoločenstvách, zaoberali sa poľnohospodárstvom a lovom.
2. Mladšie (civilizačné)– obdobie kedy už v niektorých oblastiach kresťanstvo bolo udomácnené napr. Franská ríša, Veľká Morava, ale stále existovali oblasti pohanské napr. Rujana, Litva atď. Slovania vytvárajú svoje prvé štátne celky.

V prvom rade je nutné stanoviť kto u Slovanov vykonával funkciu šamana. Slovania poznali niekoľko „duchovných odborníkov“, ale ich funkcie neboli jednoznačne určené a často splývali. Je možné, že ide o viac termínov pre rovnakú funkciu.

Žrec – tradične je pokladaný za pohanského kňaza, avšak ako profesionálne „povolanie“, žrec existoval až v neskoršom (mladšom cca. 10. – 12. stor.) období u západných Slovanov. V tradičných spoločenstvách obety vykonávala niektorá z najváženejších osôb rodu či kmeňa vladyka, knieža atď.

Koldun – slovanský čarodejník, zaklínač, čiastočne pravdepodobne aj veštec. Ide o profesiu, ktorá sa k šamanizmu najviac približuje.

Volchv – synonymum kolduna, pohanského čarodejníka.

Hádač – veštec. Slovania poznali množstvo vešteckých techník, oficiálnych aj ľudových, preto je možné, že nejde o samostatnú profesiu, ale skôr o jednu z funkcii kolduna.

Z tradičných predstáv, kde sa stretáva šamanizmus so slovanským pohanstvom vyniká najmä predstava stromu sveta, vertikály, ktorá spája podsvetie s našim svetom a nebom. Čarodejník sa v extatickom stave dokázal pohybovať medzi týmito svetmi, alebo veštiť, čo vykazuje silnú podobnosť so šamanskými predstavami sibírskych národov. Nestorova kronika opisuje aj nasledujúci príbeh, ktorý trocha poodhaľuje prácu volchov:

„Toho roku, stalo sa istému Novohradčanovi, že prišiel do Čud[2] a prišiel ku kúzelníkovi chtiac, aby mu hádal: on podľa obyčaju svojho, počal privolávať besov do svojho príbytku. Novohradčan sedel na prahu toho istého príbytku a kúzelník ležal stuhnutý a hádzal ním bes. A besovia hádzajúc ním povedali prečo on prišiel.“

Ako kolduni (v neskoršom období žreci) dosahovali extatický stav nám nie je celkom známe, ale môžeme sa domnievať že prostredníctvom halucinogénov spojených s psychodrámou rituálu. Na prípravu rituálnych nápojov sa používal špeciálny kotlík tzv. čaro, ktorého slovný základ je zhodný so slovom čarovať, čarodejník a veľmi podobný so slovom čiara, či črta, čo označovalo magické znaky podobné runám, ktoré sa používali na veštenie. Prax dosahovania tranzu s pomocou prírodných halucinogénov je skôr typická pre juhoamerický a mezoamerický šamanizmus, kde existuje dlhá tradícia v používaní ayahuascy, peyotlu, halucinogénych húb a iných prírodných halucinogénov.

Priame extatické tance, ktoré sa so šamanizmom neoddeliteľne spájajú však slovanskej kultúre tiež nie sú neznáme. V Bulharsku sa 21. Mája tancoval ohňový tanec na žeravých uhlíkoch (tzv. nestinarstvo), pričom Nestinari tancovali na uhlíkoch s ikonami svätcov v rukách. Tanečníci práve tranzom vysvetľujú fakt, že sa počas tohto rituálu nepopália. Tento tanec sa občas ešte predvádza ako atrakcia pre turistov. Podobný význam mal pravdepodobne aj tanec ukrajinských Huculov – Arkan, ktorý sa tancuje okolo ohňa.

Obr. č. 2 – Tradičný bulharský rituálny tanec – nestinarstvo. Tancoval sa najmä v pohorí Strandža, pri Čiernomorskom pobreží v okolí Bulharsko – Tureckých hraníc

Prax privolávania dažďa tancom, ktorá je medzi laikmi asi najznámejšia ako prejav šamanizmu sa v slovanskej kultúre tiež vyskytoval. Tento tanec sa nazýval Dudula (Dodola) a tancoval sa na Balkáne. Zaujímavosťou je, že ho tancuje nahé mladé dievča ovenčené kvetmi, čo pravdepodobne symbolizovalo plodivú silu prírody. Niektorí bádatelia v ňom vidia analógiu s Derviškými tancami.

Koncepcia predstáv o duchoch ako šamanových sprievodcoch staroslovanskému duchovnu tiež nebola neznáma. Slovania tieto bytosti označovali slovom bes, čo je dnes často prekladané ako zlý duch, alebo démon. Výrazne negatívne sfarbenie však toto slovo získalo až po príchode kresťanstva. Kolduni s besmi „spolupracovali“ pri extatických stavoch a nie je vylúčené, že pôvodne to vlastne boli šamanovi sprievodcovia. V tomto duchu to opisujú aj opisujú Kroniky, ale s výrazne kresťanským podfarbením:

„…besovia pokúšali ho, mnohokrát v tme vo zvieracích podobách sa zjavovali…“, alebo:

“ A tým besovia oklamávali ľudí, prikazujúc im, aby rozprávali o videniach, ktoré zjavuje sa im v sne a inom mámení a tak hádajú návodom besovským.“

Práve zmienka o zvieracích podobách je veľmi zaujímavá, lebo práve tým sa besi dostávajú na úroveň šamanových pomocníkov, praktikom súčasného šamanizmu známym pod pojmom silové zviera (power animal). Táto predstava vychádza z totemizmu[3], ktorý so šamanizmom v minulosti koexistoval a často ho dopĺňal. Človek má svoj totem (duchovného ochrancu, patróna a učiteľa) a jeho uctievaním z neho môže čerpať duchovnú silu.

Obr. č. 3 – Súčasný šaman z republiky Tuva, Ruská federácia

Najznámejšou formou preukazovania úcty k totemu je dodržiavanie totemového tabu.[4] Odkazy poukazujúce na totemistické predstavy nájdeme aj v slovenskom folklóre. Niektoré archaickejšie predstavy nájdeme v tanečnom prejave, jedná sa o tance, ktoré napodobňujú pohyby zvierat (žabací, zajačí, medvedí tanec a niektoré pastierske tance). Náznaky totemizmu sa nachádzajú aj povestiach (napr. rozprávka Jelenček uvádzaná aj v Dobšinského zbierke, kde sa chlapec premení na Jeleňa potom ako sa napil vody z jelenej stopy). Za pozostatok totemizmu možno považovať aj vieru vo vlkodlakov, ktorá je medzi slovanskými národmi silne zakorenená, prípadne predstavy o hadovi – hospodárovi, ochrancovi domu.

Záver

Šamanské prvky sa v kultúre slovanských národov zachovali iba v útržkoch. Je veľmi problematické aj vyjadriť sa k otázke, či sa časom naše vedomosti v tomto ohľade rozšíria. Archeologické pramene poskytujú pevný základ na formovanie teórii, ale podrobný popis poskytnúť nedokážu. Písomné pramene sú mierne skresľujúce a veľká väčšina z nich už bola analyzovaná. Jediným zdrojom informácii, ktorý síce môže uchovávať starobylé prvky, ale rovnako aj „moderné klamstvá“ je folklór. V súčasnom trende globalizmu však ten tradičný pomaly mizne a zostávajúci je značne komercionalizovaný.

Zoznam použitej literatúry:

1. JANKO. J.: O pravěku slovanském. Kníhkupec C.K. České university J. Otto, Praha. 1912
2. KOLEKTÍV: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1,2. VEDA – vydavateľstvo SAV, Bratislava. 1995
3. MIRCEA. E.: Šamanismus a nejstarší techniky extáze. Nakladatelství Argo, Praha. 2004
4. MURPHY. R.F.:Úvod do kulturní a sociální antropologie. Sociologické nakladatelství – Slon, Praha. 2004
5. PROFANTOVÁ. N., PROFANT.M.: Encyklopedie slovanských Bohů a mýtů. Nakladatelství Libri, Praha. 2004
6. SÁZELOVÁ. S.: Šamanismus – možnosti odrazu v paleolitu. Masarykova univerzita, Prírodovedecká fakulta, ústav antropológie, Brno. 2007
7. http://en.wikipedia.org/wiki/File:Muromian-map.png
8. http://en.wikipedia.org/wiki/File:Nestinar.bulgari.jpg
9. http://en.wikipedia.org/wiki/File:Kyzyl_Shaman.jpg

---

[1] Z týchto etník mnohé, najmä Turko – mongolské, alebo ugrogínske mali šamanské tradície.

[2] Novohradčan je obyvateľ ruského Novgorodu, jedného z najstarších ruských miest. „Prišiel do Čud“ – myslí sa oblasť na severozápade Ruska (čiastočne aj Fínska a Estónska) v okolí veľkých jazier – Beloozero, Čudské jazero. Táto oblasť bola obývaná ugrofínskym národom Čudov. Fakt, že sú popisovaný v Nestorovej kronike bez negatívneho podfarbenia dokazuje, že nažívali so slovanským osadenstvom v relatívnom pokoji a neskôr sa podieľali na etnogenéze moderného ruského (ale aj estónskeho a fínskeho) národa. Keďže Čudovia boli občas v ruskom folklóre považovaní za mýtický národ, najlepší dôkaz o ich existencii a lokalizácii ich osídlenia poskytuje práve toponym – Čudské jazero (Čudskoe ozero).

[3] Totemom však mohla byť aj rastlina, alebo predmet.

[4] V prípade zvieraťa sa jeho mäso nemohlo konzumovať, nemohlo byť zabité až na extrémne výnimky ako napr. hladomor.